

A holokauszt-emlékezet európaizálódása

Kevés európai történelemmel kapcsolatos tény számít olyannyira közismertnek, mint hogy az európai zsidóság ellen elkövetett népirtást a náci Németország kezdeményezte és hajtotta végre a második világháború alatt, és hogy e genocídium hatmillió áldozatáért legfőképpen az akkori német államot és társadalmat terheli a felelősség. A holokausztot eközben nevezhetjük európai népirtásnak is, hiszen számosan hozzájárultak megvalósításához szerte kontinensünkön, Ukrajnától Franciaországig és Bulgáriától Norvégiaig. A náci Németország, valamint szövetségesei és csatlósai által véghezvitt tömeges gyilkolás egyik fő sajátosságának épp az tekinthető, hogy azt Európában a legkülönbözőbb helyeken egyaránt végrehajtották, tekintet nélkül olyan ténye-

zökre, mint a helyi zsidó közösség mérete, társadalmi integrációjának szintje vagy politikai és kulturális orientációjának típusa (gondoljunk csak azokra az óriási különbségekre, melyek e szempontokból Hollandia és Görögország vagy Fehéroroszország és Olaszország között fennálltak). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a zsidóság ellen elkövetett népirtás kiterjedtségének, eltérően a múlt század olyan további népirtásaitól, mint az örmény, a ruandai vagy a kambodzai, nem volt közvetlen köze egy adott ország vagy régió sajátos viszonyaihoz: a holokauszt ideológiailag motivált, nagyfokú szisztematikus-sággal végrehajtott és gyakorlatilag összeurópai program volt.

Az olyan figyelemreméltó kivételek ellenére, mint Spanyolország vagy Ukrajna, a holokauszt földrajzi kiterjedtsége szinte tökéletesen lefedi a mai Európai Unió területét. Ez természetesen csak az Európai Unió 21. század eleji kibővítése

---

A szöveg angol eredetije a Maastrichti Egyetem Holokauszt Emlékelőadásaként hangzott el 2018. január 23-án.

óta állítható. Szinte minden olyan terület, amely ma az Európai Unió részét képezi, érintett volt a holokausztban, bár távolról sem egyforma mértékben: az 1930-as évek végén az európai kontinens öt legnagyobb zsidó közössége ugyanis Lengyelországban, a Szovjetunióban, Romániában, Magyarországon és Cseh-szlovákiában élt, olyan országokban tehát, melyek néhány évvel később már kivétel nélkül a keleti blokk tagjai voltak. A kelet- és közép-kelet-európai országok zsidósága alkotta a holokauszt áldozatainak túlnyomó többségét, a meggyilkoltak több mint 90%-át – köztudomású, hogy csak a lengyel zsidó áldozatok a teljes veszteség mintegy felét tették ki. Eközben a németországi, hollandiai, belgiumi és franciaországi zsidó áldozatok száma együttesen az összes zsidó áldozat nagyjából 6%-át tette ki. Ez több, mint 350 000 meggyilkolt embert jelent, példa nélküli népirtást a modern Nyugat-Európa történetében, de e négy ország mindegyikére vonatkozó számok még így is jelentősen alacsonyabbak, mint számos más, az európai köztudatban jellemzően kevésbé jelen lévő ország, így Ukrajna, Románia, Magyarország, Fehéroroszország vagy Litvánia zsidó áldozatainak száma.

Ily módon míg az elkövetők történetének tárgyalásakor a németek és osztrákok szerepét érdemes előtérbe helyeznünk, természetesen anélkül,

hogy kizárólag velük kellene foglalkoznunk, addig az áldozatok történetének bemutatását, ha azt adekvát és valóban átfogó módon kívánjuk elvégezni, célszerű – még az összeurópai perspektíva kibontását megelőzően – Lengyelországgal és általában Közép- és Kelet-Európával kezdenünk. Meglepő módon míg az előbbi megközelítést illetően gyakorlatilag a háborús évek óta konszenzus uralkodik, addig az utóbbi még ma sem számít bevett gyakorlatnak. A náci korszak 1939 előtti zsidó tapasztalatait kutató történészek közül sokan mindmáig hajlamosak szinte kizárólag a náci Németország zsidóságára fókuszálni. Így jár el például Saul Friedlaender is sokat (és más szempontok alapján teljes joggal) méltatott könyvében, a *The Years of Persecution*-ban: Friedlaender e nagyhatású könyve csak minimális figyelemben részesíti a más európai országokban élő zsidók 1939 előtti tapasztalatait, pedig az 1939 utáni években a holokauszt áldozatainak mintegy 98%-a köreikből került ki.

A holokauszt szörnyűségeit ráadásul legfőképpen a háború előtti Lengyelország és Szovjetunió megszállt területein követték el. Az ún. Reinhard-művelet megsemmisítő tábora – a leghírhedtebbek, mint Belžec, Sobibór és Treblinka, ahol a holokauszt legintenzívebb szakaszában, 1942-43-ban a lengyel zsidók többségét megölték, gyakorlatilag

nem is nevezhető táboroknak, hiszen szinte kizárólag emberek tömeges meggyilkolásának eszközeül szolgáltak – kivétel nélkül a mai Lengyelország területén fekszenek. A holokausztnak azon legfontosabb helyszínei, ahol az áldozatokkal gyilkosaik golyók által végeztek (a módszert 1941-ben, a holokauszt legkorábbi szakaszában vezették be, s még ugyanabban az évben csúcsra járatták), úgy mint Mikolajiv vagy a Kijev melletti Babi Jar-szurdok, a mai Ukrajna területén található. Maga Auschwitz is, amely a második világháború alatt közvetlenül a Harmadik Birodalomhoz tartozott – ez amúgy a mai Németországban meglepően kevéssé ismert ténynek számít – a háború előtt és után is Lengyelország része (Oświęcim) volt. Nem megfelelően számos fontos kivételről, így Dachauról vagy Bergen-Belsenről, kijelenthetjük tehát, hogy a holokauszt elkövetésének csaknem összes kulcsfontosságú helyszíne, és szinte minden olyan hely, ahol zsidó áldozatok tíz, sőt százazezreinek maradványaira lelhetünk, a későbbi Vasfüggöny keleti oldalán helyezkedett el.

A háború utáni Kelet-Európa nem csupán zsidó emberek meggyilkolásának legfontosabb helyszíneit ölelte fel, de kezdetben az európai zsidó élet jópár jelentős helyszínét is.

A háború utáni első évek két legnagyobb európai zsidó közössége épp a Szovjetunióban és Romániában volt található, bár a tömeges kivándorlásnak köszönhetően számuk a rákövetkező évtizedekben kétségkívül jelentősen lecsökkent. Az európai zsidók többségének a második világháború alatt végrehajtott példátlan megőletése ahhoz vezetett, hogy a zsidó élet elsőszámú központjai más kontinensekre tevődtek át: az Egyesült Államokba, illetve Izrael újonnan alapított modern államába. A Kelet-Európából történő kivándorlási hullámok, valamint az arab országokban a nemzetközi zsidó–arab konfliktus részeként bekövetkező zsidó exodus hatására immár Izraelben és az Egyesült Államokban él a világ zsidóságának több mint négyötöde. Ez a modern korban korábban sose látott földrajzi koncentrációt jelent. Ezen ugyancsak markáns változásoknak témánkhoz szorosan kapcsolódó következménye, hogy a holokauszt-túlélők és leszármazottaik ma jóval nagyobb valószínűséggel élnek Európán kívül, mint kontinensünk országaiban.

Írásom tulajdonképpeni tárgya, a holokauszt-emlékezet európaizálódása ily módon olyan időszakban – az elmúlt évtizedekben – kezdődött meg, amikor is Európában csak meglehetősen marginálisan voltak jelen zsidók. Eközben számos olyan intézmény, amely a holokauszt kuta-

tásával és emlékezetének megőrzésével foglalkozik, mint a Yad Vashem Jeruzsálemben vagy az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeuma Washingtonban, szintén Európán kívül üzemel, még ha manapság számos európainak is van lehetősége ellátogatni e helyekre, és ezen intézmények különféle projektjei – legalábbis közvetve – hatással vannak az európai kutatási és emlékezési gyakorlatokra is.

Az 1989 körüli évek Európájában minden bizonnyal épp Budapesten élt a legtöbb holokauszt-túlélő. Ez mégsem vált akkoriban a magyar társadalom közös tudásának részévé – olyannyira nem, hogy nekem, aki épp akkoriban születtem és nőttem fel Budapesten, soha nem is említette senki. Csak a késő kilencvenes években, Magyarország fokozódó nyugatosodása és európaiosodása idején kezdett a holokauszt-emlékezet fontosabb közüggé válni. Emlékeim szerint ekkoriban a „túlélő” kifejezés magánbeszélgetéseink során is egyre gyakrabban hangzott el, bár kiejtésére jellemzően (és tökéletesen érthető módon) némi diszkrécióval került sor.

Az ezredforduló táján vált csak a „viszonylag közismert” tények egyikévé, hogy a Magyarországról erőszakkal elhurcolt zsidók Auschwitz-Birkenau áldozatainak legnagyobb

alcsoportját alkották. E sokáig tabuizált tény újonnan hangoztatása szorosán összefüggött a holokauszt-emlékezet nemzetközi felfutásával, melyet legnyilvánvalóbb módon talán a holokauszt emlékezetével kapcsolatos Stockholmi Nemzetközi Fórum elindítása jelzett. Ugyanakkor azon kérdést már jóval ritkábban firtatták Magyarországon, hogy e megdöbbentő tény pontosan milyen kapcsolatban állt egyes magyarok elkövetői szerepével – és e kérdés érdemi nyilvános megtárgyalására és tisztázására mindmáig sem igazán került sor.

A magyar Európa-párti – és a liberális értékekhez legalábbis nem elutasító módon viszonyuló – körökben ekkoriban terjedtek el azon elképzelések, hogy a közelmúlttal való érdemi szembenézés elmaradása az ország súlyos tartozása, és hogy – társadalmunkkal szöges ellentétben – a poszt-náci nyugat-német társadalomnak (az állítólag 1968 körül elmélyedő szembenézési folyamatnak köszönhetően) felvilágosult és morálisan érzékeny közösséggé sikerült válnia. A holokausztért viselt magyar felelősséggel való szembenézés során a németországi múltfeldolgozás tehát akár közvetlen példaként is szolgálhatna. E helyenként idealizáló magyarországi értelmezés szerint az önkritikus perspektíva németországbeli dominánssá válását az 1986-87-es *Historikertreit* kimenetele egyértelműen jelezte. A Meggyilkolt

Európai Zsidók Emlékműve, amelyet 2005-ben adtak át Berlin szívében, eszerint szintén azt volt hivatott demonstrálni, hogy a nemzeti heroizmus és dicsőség kultusza kiment a divatból és immár a józan elemzések és önkritikus reflexiók váltak normává.

2010-ben, amikor viszonylag fiatal történészként Németországba érkeztem, rögvest feltűnt számomra az 1960 és 1966 között született történészgeneráció rendkívüli tudományos hatása – olyan tudósokra gondolok, mint Frank Bajohr, Christoph Dieckmann, Christian Gerlach, Dieter Pohl, Sybille Steinbacher vagy Jürgen Zimmerer. E generációs kohorsz tagjai akadémiai és oktatói karrierjüket épp 1989 körül kezdték. Egyszerre voltak haszonélvezői és motorjai a rákövetkező évek nagy európai szellemi nyitásának, mely a német közelmúlt képét is nagyban átalakította.

Az imént említett történészek kutatótevékenysége kiválóan illusztrálja, hogy a náci korszakkal foglalkozó német történetírás számára mit jelentett a lengyel, ukrán, fehérorosz és orosz területek elérhetővé válása, illetve ezen belül a helyi levéltárak megnyitása. E keleti nyitás teremtette csak meg a legsúlyosabb náci bűnök pontos feltárásának lehetőségét. Némileg sarkítva úgy is fogalmazhat-

nánk, hogy a náci Németországról szóló német történeti kutatások fókuszába immár a háború alatti hat év tanulmányozása került, az nagyrészt épp annak volt köszönhető, hogy 1989-91-ben Kelet-Európa népei a liberális demokrácia és a nemzetközi nyitás mellett döntöttek. Az 1990-es évek európaizálódási folyamata és a náci bűntettek hiteles és elmélyült feltárása egymástól elválaszthatatlan folyamatok voltak.

1989-ben hirtelen megszűnt a második világháború hatására kialakult nemzetközi hatalmi rend. A háború leglátványosabb politikai következményei Közép-Európában hirtelen érvényüket veszítették: Németország négyhatalmi megszállásának, majd kettéosztásának időszaka az 1990-es újraegyesítéssel lezárult, ráadásul (hogy egy nyílt titkot is eláruljak) az újraegyesített Németország egycspásra az egységesülő kontinens legbefolyásosabb államává vált – mely állam az európai projekt elmélyítése és kiszélesítése iránt továbbra is mélyen elkötelezett maradt.

Az 1989 utáni európaizálás kulcsmozzanatának tekinthető, hogy a megnagyobbodott Németország új és nyitottabb alapra helyezte kapcsolatát a kelet-európai államokkal, vagyis egy olyan régió országai-val, amelyre a német közbeszéd meglehetősen régóta az elmaradottság szinonimájaként, korábban pedig az Európán belüli német imperializ-

mus és kolonializmus célpontjaként tekintett, ahol a második világháború legkegyetlenebb csatáit vívták és ahol a legszörnyűbb náci rémtetteket követték el, és ahonnan a németek többsége – századokon át fennálló és roppant hatásos német jelenlétet követően – elmenekült vagy (gyakran erőszakos) kitelepítések áldozatává vált.

1989-90-ben a huszadik századi német dráma és tragédia tehát véget ért, de a történelemnek ez a váratlan fordulata nem lehetett képes felülírni azokat az emberi katasztrófákat, amelyeket a náci Németország politikája okozott néhány évtizeddel korábban – utóbbiakra 1989-90 legfeljebb annyiban volt hatással, hogy (amint már épp említettük) új lehetőségek nyíltak e bűntények részletes kutatására és nemzetközi diszkussziójára. A német-európai dráma Németország európai projekt iránti szilárd elköteleződésével és teljes körű rehabilitációjával ért véget, miközben a német társadalomban egyre elterjedtebbé és meghatározóbbá vált azon meggyőződés, hogy az európai zsidóság katasztrófájának jóvátétele, a *Wiedergutmachung* sosem lesz lehetséges.

E tágabb kontextus ismeretében válik csak érthetővé, hogy a náci korszakról szóló kutatás és kritikai eszmecsere miért épp az 1990-es években ment keresztül oly jelentős változásokon, s miként vált a holo-

kauszt épp ekkoriban a történészek és a szélesebb német közvélemény számára egyaránt kulcsfontosságú témává. Ahogy Frank Bajohr, a müncheni Legújabbkori Történelem Intézetében található Holokauszt Tanulmányok kutatási osztályának vezetője egy velem folytatott beszélgetés során hangsúlyozta (lásd *A német múltfeldolgozás* című interjúkötetemet), az európai zsidóság üldöztetésével és holokausztjával kapcsolatos legújabb kutatások immár – a korábbi évtizedekre jellemző, túlságosan is elvont reflexiók helyett – nagyon is konkrét válaszokkal szolgálnak. Azon klisévé merevült toposzok helyét, hogy a holokauszt leírhatatlan, sőt elképzelhetetlen, egyre inkább részletes, pontos és – szintúgy, ha nem még mélyebben – megrendítő leírások vették át.

Az újraegyesített Németországban a náci történelem különféle aspektusai éles viták és nyilvános botrányok forrásai maradtak, bár e konfliktusok intenzitása az utóbbi években némileg csillapodni látszik. Meglátásom szerint az 1989-et követő tudományos és közéleti viták leginkább a nem kifejezetten náci intézmények náci bűnökben való részvételének formáit és szintjeit igyekeztek körbejárni – a német hadseregtől kezdve a német vállalkozásokon át az egyes német minisztériumokig számos intézmény szolgált effajta viták tárgyául.

A kétgenerációnyi időbeli távolság a német történészeknek immár arra is esélyt kínált, hogy anélkül ábrázolják a nácik népszerűségének okait, hogy eközben tartaniuk kellett volna a revizionizmus és apologetika súlyos vádjaitól. Mi sem illusztrálja ezt jobban, mint a *Volksgemeinschaft* (a német etnikai-faji közösség) fogalma, amelyre korábban a kutatók hajlamosak voltak náci propaganda-szlogenként tekinteni, de amely az elmúlt évtizedekben a tudományos elemzések során is bevett (miközben természetesen kritikailag használt) fogalommá vált. Jelentős fejlemény továbbá, hogy az elkövetők kutatására már nem pusztán a szűken a német elitekre fókuszáló politikatörténet-írás keretében kerül sor, hanem a társadalomtörténészek érdeklődésének is homlokterébe kerültek az erőszak elszabadulásának fogós kérdései.

Ezen újszerű kutatási irányoknak köszönhető, hogy az átlagos és tisztességes németek és az elvakult náci gonosztevők szembeállításának – mely felszínes szembeállítás a háború utáni Németországban még széles körben elfogadottnak számított – jogosultsága erősen megkérdőjeleződött. Míg a '89 utáni Németország holokauszttal foglalkozó történetírása tehát konkrét és pontos ismeretekkel szolgált, e kutatások egyik legfőbb tanulsága az volt, hogy az elkövetőkre többé nem lehetséges

tőlünk, átlagemberektől messzemenőig eltérő „embertelen nácikként” tekintenünk. Elrettentő történeteik a radikális gonosz elkövetésére való általános emberi – tehát épp hogy a hozzánk hasonló átlagemberekre is jellemző – képességre figyelmeztetnek, továbbá arra, hogy e képességet csakis erős intézményes garanciák és társadalmi normák lehetnek képesek permanens módon féken tartani.

Ha meg kívánjuk érteni Németország és Közép-Kelet-Európa között jelenleg fennálló viszonyt, érdemes emlékeznünk arra, hogy az 1980-as években a Közép-Európa-eszme – mely a térség egyedi jellemzőire és sajátos bájára fókuszált – valódi reneszánszát élte. Ezen eszme népszerűségét azonban nem annyira Németországban vagy Ausztriában lehetett megfigyelni, mint inkább keleti szomszédai – a csehek, a szlovákok, a magyarok és némileg kisebb mértékben bár, de a lengyelek – körében.

Közép-Kelet-Európa már-már idealisztikus képének megfestésére, az első világháború előtti ún. *belle époque* felmagasztalására mindössze néhány évtizeddel azután került sor, hogy a közép-kelet-európai zsidók és nem-zsidók, akárcsak németek és nem-németek együttélése, úgy tűnt – eltérő módokon, de egyaránt –, visszafordíthatatlanul véget ért.

A németül és más nyelveken beszélő népek közti földrajzi határok már a késő 19. és korai 20. században kezdtek megszilárdulni, amikor is zsidók gyakorta a közvetítőik kulcsfontosságú és egyre fenyegetettebb szerepét játszották.

A németül és más nyelveken beszélő területek közti határ az 1940-es években vált roppant élessé, ezen éles határ fennállása az 1980-as években pedig már sokak számára megváltoztathatatlan ténynek tűnt. A nyolcvanas évek Közép-Európa-diszkussziói és -vitái során a németek és nem-németek közti viszonyra a résztvevők kis hányada tekintet csak a jelenkor releváns ügyeként: a németek, akárcsak a zsidók, leginkább történelmi emlékezetbeli témaként kerültek tárgyalásra.

Eközben a domináns nyugat-német diskurzusokban a földrajzilag meglehetősen közeli, ugyanakkor szimbolikusan eltávolított közép-kelet-európai területek nem csupán az elmaradottsággal, de a „német bűnök” és a német áldozatiság (előbbieket pszichésen részben kompenzálni hivatott) emlékezetével kapcsolódtak össze. Míg a nyugat-németek többsége a hidegháború éveiben elköteleződött amellest, amit Heinrich August Winkler a Nyugat normatív projektjének nevez, addig a közép-kelet-európai német jelenlét és hatás emlékéit leginkább csak a kitelepítettek politikailag és kulturális csök-

kenő fontossággal bíró szervezetei ápolták. Ahogy a nyugat-németek már 1989-et megelőzően bekapcsolódtak a globalizáció elmélyülő folyamatába, sokan közülük hajlamosak voltak Párizsra, Barcelonára vagy Washingtonra hozzájuk közelebb álló városokként tekinteni, mint Gdanskra vagy Prágára.

1989 váratlan eseményei tehát épp akkor forgatták fel németek és nem-németek viszonyát, amikor is e roppant bonyolult viszony múltjának és jelenének megvitatására intellektuálisan csak meglehetősen kevesek voltak felkészülve. Németország és a közép-kelet-európai országok közti viszony azóta rendkívül ambivalens, sőt szinte paradox módon alakult: az európai intézményes integrációt a politikai kultúrák közti masszív különbségek kísérik, a szoros gazdasági integráció kéz a kézben jár a fejlettségi szintek jelentős eltéréseivel, és a közös kulturális minták és gyakorlatok örökségét aláássa a német nyelv – az angol már-már monopolhelyzetéből fakadó – háttérbe szorulása. A német már a poszt-habsburgiánus világban sem számít a legtöbbek által legjobban beszélt idegen nyelvnek és ez – ironikus módon – az 1989 utáni évtizedek fejleménye.

A hidegháború első évtizedeiben mind Nyugat-, mind Kelet-Európában az antifasiszta ellenállásról és

küzdelemről szótt, részben mitikus történetek domináltak – és, ugyan-csak ironikus módon, e trendbe a két Németország is beleilleszkedett. A közelmúlt antifasiszta elbeszélése nyilvánvaló haszonnal járt a fasiszta hódítás és vereség romjain újjászülető európai országok számára. Németországon kívül az antifasiszta elbeszélések eközben gyakran a közelmúlt határozottan németellenes értelmezésével kapcsolódtak össze.

A Németországot és a németeket stigmatizáló értelmezések ráadásul nemcsak azokban az országokban váltak széles körben elfogadottá, amelyeket a német megszállás idején valóban brutálisan elnyomtak, mint Lengyelországban vagy Görögországban, de olyan országokban is, mint például Olaszország vagy Magyarország, amelyek a háború perdöntő részében Németország szövetségesei voltak. Mivel ezen országok háború utáni politikai identitásukat az ellenállás hagyományára építették, azon felvetést, mely szerint elsősorban saját társadalmuk náci kollaboráns magatartásával és a soraikból kikerülő elkövetők által vitt borzalmas szerepekkel kellene elszámolniuk, a legtöbb kortárs meglepőnek és alighanem sértőnek találta volna.

Minden dicséretes és mondhatni szükségszerű politikai indíttatása ellenére a háborút követő évtizedek antifasizmusának érdekében állt különbséget tenni a (szűken értelme-

zett) politikai elitek bűnrészessége és a széles néptömegek állítólag hősi ellenállása között. Míg az ilyen és ehhez hasonlóan egyoldalú, a közelmúltat alapvetően eltorzító nézetek az olyan nyugat-európai országokban, mint Hollandia vagy Franciaország, megkétszerezve ugyan, de már némileg 1989 előtt kritika tárgyaivá váltak, Kelet-Európában – hivatalos megtámogatásuknak köszönhetően – továbbra is domináns pozícióban maradtak.

Ez vagy azért volt így, mert az antifasiszta elbeszélés összecsengett a helyi közösségek alapvető háborús tapasztalatával, mint ahogy ez nyilvánvaló módon fennállt Lengyelország vagy a Szovjetunió esetében, vagy azért, mert az antifasizmus megkerülhetetlen politikai-ideológiai szerepet kapott a kommunista rezsimék legitimálási kísérletei során – annak ellenére vagy talán épp azért, mert az adott ország egykori háborús szerepe és tapasztalata alapvetően ellentmondott ezen elbeszélés alapsémájának (erre lásd például Románia vagy Magyarország esetét).

Az 1989-es keleti nyitással aztán a megszállások története, a perifériák holokausztban játszott szerepe, valamint a németekkel történő kollaboráció (avagy semlegesebb megfogalmazásban: kooperáció) problematikája is élesen új megvi-

lágításba került. Megfogalmazódott, hogy a holokauszt történetét immár mint összeurópai történetet kellene megírni, és ez magában foglalta, hogy energiát kellene fordítani a nem-német elkövetők, a náci projektek nem-német támogatóinak és haszonélvezőinek érdemi vizsgálatára is. A törekvést, hogy a holokausztról szóló kutatás és reflexió nemzetközivé váljon, kormányközi szervezetek is felkarolták, mint például az 1998-ban (eredetileg némileg más név alatt) létrehozott Nemzetközi Holokauszt Emlékezet Szövetség. Még ha az ilyen kormányközi szerződések bizonyos értelemben felülről oktroyált direktíváknak számítanak, a holokauszt emlékezetének ápolását célzó nemzetközi egyezmények kétségtelenül hozzájárultak az országok közötti horizontális kapcsolatok kibővüléséhez.

Vegyünk röviden szemügyre néhány tény, amelyek hallatán 1989-ben még bizonyára sokan komolyan meglepődtek volna, de amelyeket azóta részletesen dokumentáltak: a romániai zsidóellenes erőszak, amelynek elszabadulására a Szovjetunió elleni háború legelső fázisában került sor, brutálisabb volt és több emberéletet is követelt, mint a náci Németország hasonló tettei ezen korai fázisban; Szlovákia volt a legelső ország, amely zsidó lakosainak

többségét deportálta, téve ezt nagyrészt önszántából; a horvát usztasa állam romák tízezreit gyilkolta meg a németek közvetlen részvétele vagy akár csak ezirányú felkérése-felszólítása nélkül; a Horthy által 1944-ben kinevezett magyar extremisták a megszálló német katonákkal érkező tömeggyilkosokat is felülmúlták radikalizmusukban és érdemben hozzájárultak az országukból való tömeges deportálások felgyorsításához, mely a magyar zsidó áldozatok számát is nagyban megnövelte; a litván Sonderkommandók tagjai aktív szerepet vittek a zsidók tömeges meggyilkolásában és helyben alapvetően egyenlő partnerei voltak a jóval hírhedtebb náci Einsatzgruppen alakulatoknak; az SS nem-német alakulatai kulcsfontosságú pilléreit alkották ezen, egyesek által német zászló alatt harcoló európai hadseregnek titulált szervezetnek; a különféle szovjet nemzetiségekhez tartozó, német fogságba esett katonákból toborzott és átképzett ún. *Trawnikimänner* – módfelett ellentmondásos módon – kulcsszerepet játszott a náci Reinhard-művelet napi szintű kivitelezésében; végül, de nem utolsósorban, számos olyan nem-német és nem-állami szereplőről is van tudomásunk, akik tömeges halálos erőszakért feleltek, így például a lengyelországi Jedwabne falu azon lakosai, akik – nem sokkal azután, hogy a németek a Szovjetunió

elleni támadás részeként elfoglalták környéküket – rágyújtották az istállókat lengyel zsidó szomszédjaikra.

Összességében elmondható, hogy számos kelet-európai állam, illetve azok számos polgára nem csupán részt vállalt a holokauszt elkövetésében, de gyakran kezdeményezőként lépett fel, tovább radikalizálva a lokális folyamatokat. Érdeemes ehhez hozzátennünk, hogy mind az öt, az eredetileg 1940-ben Németország, Olaszország és Japán által aláírt háromhatalmi egyezményhez csatlakozó állam is épp közép-kelet-európai volt – nevezetesen Magyarország, Románia, Szlovákia, Horvátország és Bulgária. A tengelyhatalmakat tehát nem pusztán az imént említett három nagyhatalomra fókuszálva, hanem szélesebb szövetséggént lenne ildomos vizsgálnunk: bár e szövetséget Európában kétségkívül a náci Németország, kisebb mértékben pedig a fasiszta Olaszország dominálta, valójában jóval kiterjedtebb nemzetközi koalícióról volt szó.

Az elkövetőkre fókuszáló összeurópai kutatások egyik legvitatottabb kérdése alighanem az, hogy miként lehetne egyensúlyt teremteni a németek által kezdeményezett és végrehajtott genocídium megöröklött képe – amelyre fentebb mint az európai történelem egyik legszélesebb körben ismert tényére

utaltam –, valamint azoknak a német szereplőknek a viszonylagos autonómiája és felelőssége között, akik szintén aktívan hozzájárultak a holokauszt végrehajtásához? A jelenlegi *mainstream* álláspont szerint ugyanis a német felelősség mondhatni abszolút elsőbbséget élvez. Egyes németek ugyan kívánatosnak találnák, ha más országok is szembenéznének saját felelősségükkel, de semmi esetre sem akarnának olyan színben feltűnni, mintha erőltetni kívánnák ezt a folyamatot – ez ugyanis könnyen azt a benyomást kelthetné, hogy saját felelősségüket próbálják másokra áttolni.

Elsőre talán mindössze apró nüansznak hangzik, de meggyőződésem, hogy valódi előrelépést jelentene, ha a német felelősség abszolút elsőbbségét, illetve mások másodlagos felelősségét egy kevésbé kategorikus és hierarchikus perspektívával cserélnénk fel. E perspektíva egyszerre hangsúlyozná a németek *kiemelkedő* felelősségét, ugyanakkor a holokauszt végrehajtásában különféle módokon együttműködő államok és társadalmi csoportok *közvetlen* felelősségét is. Meggyőződésem, hogy e finom áthangolás a holokauszt-emlékezet európaizálása szempontjából hatalmas lépést jelenthetne. Eközben nagyon úgy tűnik, hogy jelenleg Németországnak és egyéb szereplőknek sem áll szándékában, hogy effajta változások élére álljanak. Az

érdemi európaizáció esélye emiatt jelenleg erősen korlátozott.

A legfőbb kihívás, amellyel az 1989-es keleti nyitás szembesítette a holokauszt-kutatást és -emlékezést, abból a megnövekedett tudásból fakad, hogy a náci Németország és a Szovjetunió története mélyen összefonódott. Ahogy Timothy Snyder nemrég emlékeztetett, a holokauszt a Szovjetunió németek által megszállt területein kezdődött, illetve azokon a kelet-lengyel (későbbi nyugat-ukrán) és baltikumi területeken, amelyeket a szovjetek 1939 és 1941 között – tehát gyakorlatilag közvetlenül a németek 1941-es megszállását megelőzően – elfoglaltak.

Nem szükséges elfogadnunk Snydernek azon tézisést, mely a ket-tős, náci-szovjet expanzióban és a helyi államok ún. kétszeres lerombolásában látja a holokauszt egyik legfőbb feltételét, hogy elfogadjuk a sztálini előtörténet fontosságát a Baltikumban, Kelet-Lengyelországban vagy szovjet-Ukrajnában, vagy hogy lényegesnek tartjuk, hogy a zsidókkal szembeni tömeges gyilkos erőszakra további kataklizmákkal gyakorlatilag azonos helyen és – történelmi léptékkal mérve – azonos időben került sor. Nem kell elfogadnunk Snyder sajátos értelmezését, hogy elismerjük, fontos összefüggéseket vizsgál: célja a náci

és sztálini erőszak történetének átfogó feltárása, mely felfedi a két rezsim közti kapcsolódási pontokat, ugyanakkor világosan meg is különbözteti erőszakos büntetteik eltérő formáit, hogy ezáltal – nem melleleg – a holokauszt precedens nélküli jellemzőit is megvilágítsa.

E cél részletes és érdemi megvalósulásához azonban még komoly akadályokat kellene leküzdeni. A náci és sztálini rezsimok közti, a hasonlóságoknak és a különbségeknek egyaránt kellő figyelmet szentelő összehasonlítások Oroszországban alapvetően továbbra is tabunak számítanak. Effajta összehasonlítások, ugyan markánsan eltérő okokból kifolyólag, de Németországban sem kapnak sok bátorítást. Eközben e két nagyhatalom között elhelyezkedő (közép-kelet-európai) országok előszeretettel tesznek pusztá egyenlőségjelet e két totalitáriusnak titulált diktatúra büntettei közé.

Számos kérdést tisztázni kellene még, mielőtt a náci és sztálinista uralom valóban átfogó bemutatására vállalkozhatnánk. Ezen átfogó elemzésnek e két rezsim egymástól részben független, részben viszont közvetlenül egymásba fonódó történetére egyaránt figyelemmel kellene lennie. Meggyőződésem, hogy egy ilyen, Közép-Kelet-Európa sajátos komplexitására is messzemenőig érzékeny történetírás jelentős segítséget nyújtana a közelmúltról szóló

európai viták továbbfejlesztéséhez. E pozitív változásban potenciálisan érdemi szerepet vivő szereplők jelenlegi érdektelensége miatt e terv megvalósulásának esélyei azonban még jóval kisebbek, mint a holokauszt-emlékezet további európaizálódásának.

Fentebb amellet érveltem, hogy a németek és a közép-kelet-európaiak közt 1989 óta lezajló interakciók

alapvetően megváltoztatták a holokausztra vonatkozó nézeteinket és ennek egyik legfőbb eredménye a zsidóellenes népiertás képének egyfajta európaiasodása volt. Ugyanakkor a holokausztért viselt európai felelősségre vonatkozó diskurzus csak viszonylag szűk körben terjedt el, ami rávilágít a holokauszt-emlékezet európaizálódásának továbbra is fennálló korlátaira.

© Fortepan, Kotnyek Antal, 1939